Препоруке за унапређење локалних инклузивних политика за особе са инвалидитетом у Новом Пазару

Документ јавне политике

Београд, август 2026. године

Документ је израдио Форум младих са инвалидитетом уз подршку Иницијативе за развој и сарадњу (ИДЦ) и Градске управе Нови Пазар у оквиру пројекта „Оснажени – Инклузија особа са инвалидитетом, регионална сарадња и развој на Западном Балкану“.

Носилац пројекта је немачка организација Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland e.V. (ASB) имплементациони партнер за Србију је Иницијатива за развој и сарадњу (ИДЦ), пројекат се финансира средствима Савезног министарства за економску сарадњу и развој Савезне Републике Немачке уз подршку Града Новог Пазара.

WWW.EMPOWERED-WB.ORG

Садржај

УВОД ... 3
МЕТОДОЛОГИЈА ... 6
- Полуструктурисани интервјуи са локалним актерима ... 6
- Фокус групе са особама са инвалидитетом и члановима породица ... 8
- Јавне консултације ... 9

КЉУЧНИ НАЛАЗИ ... 10
1. Стратешки оквир, управљање и спровођење локалних инклузивних политика ... 11
2. Социјалне услуге и континуитет подршке током животног циклуса ... 12
3. Запошљавање ... 15
4. Образовање и транзиција ка одраслом добу и тржишту рада ... 17
5. Приступачност окружења, јавних институција и превоза ... 19
6. Информисаност о правима, услугама и могућностима подршке ... 21
7. Партиципација особа са инвалидитетом и улога организација цивилног друштва ... 23

АНАЛИЗА УЗРОКА КЉУЧНИХ ПРОБЛЕМА ... 24
1. Недовољно стабилна веза између планирања и спровођења ... 25
2. Фрагментираност система и недовољно институционализована координација ... 25
3. Ограничени и неуједначени институционални и стручни капацитети ... 26
4. Недовољна усмереност система на континуитет подршке током животног циклуса ... 26
5. Фрагментирани подаци, недовољно проактивно информисање и слабо праћење ефеката ... 27
6. Друштвене предрасуде и посматрање инвалидитета кроз ограничења ... 27

Синтетички закључак ... 28

ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЛОКАЛНИХ ИНКЛУЗИВНИХ ПОЛИТИКА У НОВОМ ПАЗАРУ ... 28
1. Успоставити стални локални механизам за координацију инклузивних политика ... 28
2. Развити континуирани систем подршке током животног циклуса, са посебним фокусом на период након 18. године ... 29
3. Развити локални модел подршке запошљавању усмерен на стварно и одрживо запослење ... 31
4. Успоставити структурирану транзицију из образовања ка даљем образовању, раду и одраслом добу ... 32
5. Увести систематско планирање приступачности ... 34
6. Успоставити јединствени, проактиван и приступачан систем информисања ... 35
7. Институционализовати учешће особа са инвалидитетом у планирању, спровођењу и праћењу политика ... 36
8. Обезбедити додатне и разноврсније изворе финансирања за мере и услуге намењене особама са инвалидитетом ... 37

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ОПЦИЈЕ ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ ... 38
Опција 1. Постепено унапређење постојећих мера и услуга ... 38
Опција 2. Снажније секторско унапређење кључних области ... 39
Опција 3. Интегрисани локални модел инклузије заснован на координацији и животном циклусу ... 40
Упоредна процена опција ... 41
Преферирани правац ... 42
Ограничења истраживања ... 42

Пројекат **„Оснажени – Инклузија особа са инвалидитетом, регионална сарадња и развој на Западном Балкану“** предводи немачка организација Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland e.V. (ASB), а финансира га Савезно министарство за економску сарадњу и развој Савезне Републике Немачке. Пројекат траје од 1. септембра 2024. до 30. априла 2028. године, а спроводе га ЛИР Цивилно друштво, ПРЕДА Плус, Алфа центар, Институт за развој заједнице (ЦДИ), Иницијатива за развој и сарадњу (ИДЦ) и Албанска фондација за права особа са инвалидитетом (АДРФ).

УВОД

Унапређење положаја особа са инвалидитетом представља једно од кључних питања остваривања људских права, социјалне правде и одрживог локалног развоја. Иако је Република Србија успоставила нормативни и стратешки оквир којим се гарантују равноправност, забрана дискриминације и пуно учешће особа са инвалидитетом у свим областима друштвеног живота, у пракси и даље постоје бројне препреке. Савремени приступ инвалидитету заснива се на моделу људских права, према којем препреке за равноправно учешће не произлазе првенствено из индивидуалних карактеристика особе, већ из физичких, комуникационих, институционалних и друштвених баријера које ограничавају приступ правима, услугама и могућностима за равноправно учешће у заједници.

Ратификацијом Конвенције Уједињених нација о правима особа са инвалидитетом[1] Република Србија преузела је обавезу да обезбеди пуно остваривање свих људских права и основних слобода особа са инвалидитетом без дискриминације. Конвенција обавезује државе да предузимају одговарајуће законодавне, административне и друге мере ради уклањања препрека, унапређења приступачности, обезбеђивања једнаких могућности и пуног укључивања особа са инвалидитетом у друштво. Посебан значај има члан 4. став 3. Конвенције, којим је утврђена обавеза да се у процесима израде и спровођења прописа и политика које се односе на особе са инвалидитетом са њима тесно консултује и да се оне активно укључују преко организација које их представљају. Тиме партиципација особа са инвалидитетом није само пример добре праксе, већ саставни део приступа јавним политикама заснованог на људским правима.

Национални стратешки оквир додатно операционализује ове обавезе. Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период 2025–2030.[2] године усмерена је на унапређење друштвеног и економског положаја особа са инвалидитетом и стварање услова за њихово пуно, равноправно и ефективно учешће у свим областима друштвеног живота.

---

[1] Закон о потврђивању Конвенције о правима особа са инвалидитетом ("Службени гласник РС - Међународни уговори", бр. 42/2009)

[2] Стратегија унапређења положаја особа са инвалидитетом у Републици Србији за период од 2025. до 2030. године („Службени гласник РС”, бр, 6/2025)

Посебан значај придаје системском укључивању питања инвалидитета у планирање, спровођење и праћење јавних политика на свим нивоима власти, унапређењу приступачности и доступности услуга, међусекторској сарадњи и укључивању организација особа са инвалидитетом у процесе доношења одлука.

Обавезе јединица локалне самоуправе произлазе и из антидискриминационог законодавства и прописа којима се уређује систем планирања јавних политика. Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом[3] забрањује непосредну и посредну дискриминацију особа са инвалидитетом у различитим областима друштвеног живота, док Закон о планском систему Републике Србије[4] успоставља оквир за креирање јавних политика заснованих на анализи стања, процени ефеката, консултацијама и праћењу резултата. Такав приступ подразумева да локалне политике не буду засноване само на формалном испуњавању законских обавеза, већ на идентификованим потребама грађана и мерљивим резултатима њиховог спровођења.

У том контексту, Град Нови Пазар има важну улогу у стварању услова за равноправно учешће особа са инвалидитетом у локалној заједници. Локални ниво је простор у којем се велики део права остварује у свакодневном животу – кроз доступност јавних простора и информација, социјалних и здравствених услуга, образовања, запошљавања, културе, спорта, превоза и других услуга од значаја за живот у заједници. Ефикасност локалне политике зато зависи не само од постојања појединачних мера и услуга, већ и од њихове приступачности, континуитета, међусобне повезаности, одговарајућих институционалних капацитета и укључености особа са инвалидитетом у њихово планирање и праћење.

Важно је истаћи да је Град Нови Пазар у претходним годинама предузео значајне кораке у унапређењу положаја особа са инвалидитетом и успостављању локалног оквира за остваривање права. Посебно је значајно усвајање Локалног акционог плана за унапређење положаја особа са инвалидитетом за период 2026–2030. године, којим су дефинисани приоритети и мере у областима приступачности,

———

[3] Закон о спречавању дискриминације особа са инвалидитетом ("Службени гласник РС", бр. 33/2006 и 13/2016)

[4] Закон о планском систему Републике Србије ("Службени гласник РС", бр. 30/2018)

образовања, запошљавања, здравства, социјалне заштите, учешћа у културном, спортском, јавном и политичком животу.

У процесу његове израде учествовале су релевантне институције, организације цивилног друштва и саме особе са инвалидитетом, чиме је потврђена опредељеност града за партиципативан приступ креирању јавних политика. Поред тога, унапређен је нормативни оквир у области социјалне заштите кроз доношење нове Одлуке о социјалној заштити, док се кроз финансирање и развој услуга као што су персонална асистенција, лични пратилац детета и друге услуге подршке у заједници настоји обезбедити већи степен самосталности и социјалне укључености особа са инвалидитетом. Такође, уочљиви су напори локалне самоуправе у унапређењу приступачности појединих јавних простора и објеката, као и у јачању сарадње са организацијама особа са инвалидитетом. Ови кораци представљају важан темељ за даљи развој инклузивних локалних политика и потврђују да је питање положаја особа са инвалидитетом препознато као један од значајних приоритета локалног развоја.

Овај документ има за циљ да, на основу налаза квалитативног истраживања спроведеног у Новом Пазару, идентификује кључне препреке и институционалне изазове у остваривању права особа са инвалидитетом и предложи конкретне, остваривe и одрживе мере за унапређење локалних политика. Анализа се заснива на полуструктурисаним интервјуима са представницима локалне самоуправе, јавних институција и организација цивилног друштва, као и на фокус групама са особама са инвалидитетом. Повезивањем перспектива доносилаца одлука, пружалаца услуга, организација цивилног друштва и особа са инвалидитетом омогућено је сагледавање не само формално успостављених механизама подршке, већ и начина на који они функционишу у пракси.

Полазећи од принципа „Ништа о нама без нас“, документ ставља искуства и перспективе особа са инвалидитетом у средиште анализе локалних политика. Налази истраживања представљају основ за формулисање препорука усмерених на унапређење приступачности, координације институција, квалитета и доступности услуга, партиципације особа са инвалидитетом и одговорности локалних актера. Крајњи циљ је допринос развоју локалног система у којем инклузија особа са инвалидитетом није издвојена област социјалне политике, већ

хоризонтални принцип планирања, спровођења и праћења свих релевантних локалних јавних политика.

О пројекту

Документ је део пројекта **„Оснажени – Инклузија особа са инвалидитетом, регионална сарадња и развој на Западном Балкану“.** Пројекат има за циљ унапређење инклузије особа са инвалидитетом у земаљама Западног Балкана. Пројекат тежи оснаживању особа са инвалидитетом и њихових организација путем регионалног дијалога и заговарања, дељења најбољих пракси и заједничког развоја система подршке у заједници.

Носилац пројекта је немачка организација Арбеитер Самаритер Bund Deutschland e.В. (АСБ), имплементациони партнер за Србију је Иницијатива за развој и сарадњу (ИДЦ). Пројекат се финансира средствима Савезног министарства за економску сарадњу и развој Савезне Републике Немачке и Града Новог Пазара и траје од 1. септембра 2024. до 30. априла 2028. године.

МЕТОДОЛОГИЈА

Полуструктурисани интервјуи са локалним актерима

У циљу сагледавања институционалне перспективе о положају особа са инвалидитетом и функционисању локалних инклузивних политика у Новом Пазару, спроведени су **полуструктурисани интервјуи са 11 представника релевантних институција, организација цивилног друштва и других локалних актера**. Избор учесника извршен је применом **намерног, односно циљаног узорковања**, при чему су одабрани актери који учествују у креирању и спровођењу локалних политика и/или непосредно пружају подршку особама са инвалидитетом.

У истраживање су укључени представници Градске управе Новог Пазара, система социјалне заштите, Националне службе за запошљавање, организација особа са инвалидитетом и других организација цивилног друштва, Регионална развојна агенција, као и представник приватног сектора. Оваква структура узорка омогућила је сагледавање питања инклузије из различитих институционалних и секторских

перспектива и поређење искустава актера који имају различите улоге у локалном систему подршке.

За прикупљање података коришћен је **полуструктурисани интервју**, заснован на унапред припремљеном водичу, уз могућност постављања додатних питања и слободног изношења ставова и искустава саговорника. Овакав приступ омогућио је да се са свим учесницима обухвате кључне теме истраживања, али и да се детаљније истраже специфична питања и искуство појединачних саговорника.

Водич за интервјуе прилагођен је различитим категоријама локалних актера, док су заједничке тематске области обухватале: **нормативни и стратешки оквир, институционалне капацитете и расположиве ресурсе, препреке у спровођењу инклузивних политика, постојеће потенцијале и примере добре праксе, као и препоруке за унапређење локалних политика**. Посебна пажња посвећена је питањима доступности и квалитета услуга, запошљавања, образовања, социјалне заштите, приступачности, међусекторске сарадње и улоге организација цивилног друштва.

Интервјуи у Новом Пазару реализовани су **онлајн, путем Зоом платформе**, током фебруара и марта 2026. године. Планираном методологијом предвиђено је трајање појединачног интервјуа од приближно 45 до 60 минута, уз обезбеђивање анонимности и слободе изражавања учесника. Посебна пажња посвећена је етичким аспектима истраживања. Учесници су претходно упознати са циљем истраживања и процедуром његовог спровођења, након чега им је достављен формулар информисаног пристанка.

Прикупљени подаци обрађени су применом **тематске анализе**. Анализа је била усмерена на препознавање заједничких и различитих перспектива локалних актера, кључних препрека у остваривању права особа са инвалидитетом, постојећих институционалних и друштвених ресурса, као и могућих праваца за унапређење локалних политика. Налази добијени на овај начин коришћени су као једна од основа за формулисање препорука овог policy папера.

Фокус групе са особама са инвалидитетом и члановима породица

Поред полуструктурисаних интервјуа са представницима релевантних локалних актера, у оквиру истраживања спроведене су и **три фокус групе са укупно 21 учесником**. Фокус групе одржане су 25. марта 2026. године у просторијама Удружења психолога Нови Пазар.

Фокус групе имале су за циљ прикупљање квалитативних података о **личним искуствима, потребама и приоритетима особа са инвалидитетом**, са посебним освртом на препреке са којима се суочавају у свакодневном животу, приступу јавним услугама, образовању, запошљавању и учешћу у заједници. На овај начин, налази добијени кроз интервјуе са представницима институција и организација допуњени су перспективом особа на које се локалне политике и услуге непосредно односе.

У фокус групама учествовали су **родитељи деце са инвалидитетом, младе особе са инвалидитетом и одрасле особе са различитим врстама инвалидитета**, укључујући особе са интелектуалним тешкоћама, оштећењем вида, физичким инвалидитетом и хроничним здравственим проблемима. Једну групу су доминантно чинили родитељи и старатељи, који су говорили о искуствима своје деце, док су у преостале две групе учествовале младе и одрасле особе са инвалидитетом које су из непосредног искуства говориле о препрекама у образовању, запошљавању и свакодневном животу. Учесници су били различитог образовног статуса, док је већина у тренутку истраживања била незапослена. Када је реч о полној структури, међу учесницима је било 13 жена и 8 мушкараца.

Дискусије су вођене на основу унапред припремљеног **полуструктурисаног водича за фокус групе**, што је омогућило да се у свим групама обраде заједничке тематске области, уз довољно простора да учесници покрену додатна питања која сматрају важним и детаљније опишу своја искуства. Водичем су обухваћене теме образовања, запошљавања и радне инклузије, социјалне заштите и социјалних услуга, свакодневног живота и приступа јавним услугама, информисаности о правима и услугама, дигиталне приступачности и учешћа у животу заједнице. Посебан део разговора био је посвећен идентификовању највећих изазова и потреба, као и препорукама учесника за унапређење локалних инклузивних политика.

У завршној фази анализе налази добијени путем интервјуа упоређивани су са налазима фокус група. Овакво повезивање различитих извора квалитативних података омогућило је **укрштање перспектива**: идентификовање питања око којих постоји сагласност између институција, организација и особа са инвалидитетом, али и уочавање разлика између институционалне процене функционисања одређених политика и услуга и искустава њихових корисника. Посебна аналитичка пажња посвећена је управо тим разликама, јер оне могу указивати потребе за унапређењем система.

У складу са принципом **„Ништа о нама без нас“**, искуства и предлози особа са инвалидитетом третирани су као важан извор доказа за процену функционисања постојећег система и дефинисање могућих праваца његовог унапређења.

Јавне консултације

Као додатни партиципативни елемент истраживачког процеса, у Новом Пазару су организоване **две јавне консултације**, са циљем да се налази и питања идентификована током истраживања додатно размотре кроз отворени дијалог различитих локалних актера и да се заједнички идентификују могући правци за унапређење локалних политика. Јавне консултације омогућиле су да се у истом простору повежу перспективе особа са инвалидитетом и њихових породица, организација цивилног друштва, представника институција, пружалаца услуга и других релевантних актера.

Прве јавне консултације, под називом **„Запошљавање без баријера“**, одржане су 7. априла 2026. године и окупиле су 20 учесника. Консултације су биле усмерене на изазове и могућности за запошљавање особа са инвалидитетом у Новом Пазару, размену искустава кључних локалних актера и идентификовање могућих праваца деловања у овој области. Дискусија је резултирала низом конкретних препорука које се односе, између осталог, на унапређење координације локалних актера, активније укључивање послодаваца, развој програма припреме за тржиште рада и јачање улоге организација цивилног друштва у повезивању особа са инвалидитетом са тржиштем рада.

Друге јавне консултације, под називом **„Отворени дијалог о социјалним услугама за особе са инвалидитетом“**, одржане су 21. маја 2026. године и окупиле су 21 учесника. Циљ консултација био је сагледавање стања социјалних услуга за особе

са инвалидитетом, идентификовање кључних изазова у њиховој доступности и квалитету и дефинисање препорука за унапређење локалног система подршке. На основу дискусије формулисане су препоруке које се, између осталог, односе на јачање институционалних капацитета, стабилније финансирање, развој нових и проширење постојећих услуга, системско праћење њихових ефеката и унапређење међусекторске сарадње.

Налази и препоруке проистекли из јавних консултација коришћени су као **додатни извор за проверу, продубљивање и контекстуализацију налаза добијених кроз интервјуе и фокус групе**, као и за формулисање препорука овог policy папера. На тај начин јавне консултације нису представљале само додатни извор информација, већ и партиципативни простор у којем су различити локални актери могли да размене перспективе, размотре идентификоване проблеме и предложе могућа решења.

КЉУЧНИ НАЛАЗИ

У наставку су представљени кључни налази груписани у седам тематских целина које одражавају најважније аспекте локалне инклузивне политике и система подршке за особе са инвалидитетом:

1. **Стратешки оквир, управљање и спровођење локалних инклузивних политика**
2. **Социјалне услуге и континуитет подршке током животног циклуса**
3. **Запошљавање**
4. **Образовање и транзиција ка одраслом добу и тржишту рада**
5. **Приступачност окружења, јавних институција и превоза**
6. **Информисаност, међусекторска сарадња и институционални капацитети**
7. **Партиципација особа са инвалидитетом и улога организација цивилног друштва**

1. Стратешки оквир, управљање и спровођење локалних инклузивних политика

Налази истраживања указују да у Новом Пазару постоји **позитиван институционални помак ка систематичнијем планирању политика које се односе на особе са инвалидитетом**. У тренутку спровођења истраживања одвијали су се процеси израде и ревизије више локалних докумената, укључујући Локални акциони план за унапређење положаја особа са инвалидитетом, Програм социјалне заштите и измене локалне одлуке којом се уређују права и услуге социјалне заштите. Саговорници из локалне самоуправе препознају потребу да нова планска документа буду прецизнија, оперативнија и боље усклађена са реалним потребама грађана и капацитетима локалног система.

Важан позитиван налаз односи се на **већу отвореност процеса планирања за укључивање различитих локалних актера**. Организације цивилног друштва и организације особа са инвалидитетом укључене су у радне групе и консултативне процесе, а налази претходних локалних истраживања користе се као извор података за израду нових докумената. Посебно је значајно социјално мапирање спроведено у локалној заједници, чији су резултати коришћени као један од извора за дефинисање потреба особа са инвалидитетом и њихових породица.

Истовремено, истраживање показује да **постојање података, стратешких докумената и партиципативних процеса још увек не гарантује њихово доследно претварање у конкретне и одрживе мере**. Саговорници указују на дисконтинуитет између идентификовања потреба и операционализације политика, односно између онога што је планирано у документима и онога што је у пракси могуће спровести. Овај јаз посебно је видљив у области социјалних услуга, где су поједине услуге предвиђене локалним документима, али нису развијене или нису одржане због ограничених финансијских, људских, организационих и инфраструктурних капацитета.

Додатни изазов представља **недостатак јединственог и редовно ажурираног система података о особама са инвалидитетом и њиховим потребама**. Доступни подаци постоје у различитим институцијама и организацијама, као и кроз појединачна истраживања и пројектне активности, али нису обједињени на начин који би омогућио континуирано праћење потреба, планирање услуга и процену

ефеката локалних мера. Саговорници овај недостатак повезују са отежаним стратешким планирањем, идентификовањем корисника и координацијом између институција.

Налази такође указују на **могућност унапређења институционализоване координације између релевантних локалних актера**. Сарадња између Града, Центра за социјални рад, Националне службе за запошљавање, образовних установа и организација цивилног друштва постоји и поједини саговорници је оцењују позитивно, али она се у значајној мери ослања на појединачне контакте, пројекте и постојеће односе између институција. Истовремено се препознаје потреба за јаснијим мандатима, редовним састанцима, структурисанијом разменом информација и формирањем оперативног локалног тела које би координисало питања од значаја за положај особа са инвалидитетом.

Из перспективе особа са инвалидитетом и њихових породица, ова ситуација се препознаје кроз тешкоће у долажењу до јасних и уједначених информација о правима, процедурама и доступним услугама. Учесници фокус група наводе да се информације често добијају преко удружења или личних контаката, док институционални систем није увек једноставан за сналажење. Овакви налази указују на важност не само броја усвојених докумената и мера, већ и тога колико су оне разумљиве, доступне и функционалне за особе којима су намењене.

Кључни налаз јесте да Нови Пазар располаже важним претпоставкама за развој инклузивнијег локалног система – постоји институционална спремност за унапређење планског оквира, активан цивилни сектор, искуство у партиципативним процесима и одређена база локалних података. Изазов представља прелазак са планског и пројектног приступа на **стабилан систем спровођења, координације, праћења и одговорности**. Без јасних институционалних механизама који ће повезати прикупљене податке, планске документе, буџетске ресурсе, надлежности различитих сектора и континуирано учешће особа са инвалидитетом, постоји ризик да се и квалитетно дефинисане мере само делимично пренесу у праксу.

2. Социјалне услуге и континуитет подршке током животног циклуса

Налази истраживања показују да у Новом Пазару постоји развијена основа система социјалних услуга за особе са инвалидитетом, али да су **доступност, обухват и континуитет подршке неуједначени**, посебно када се посматрају различите

животне фазе и потребе корисника. Као функционалне и значајне услуге у интервјуима се издвајају лични пратилац детета, персонална асистенција и помоћ у кући, док поједини саговорници одређене постојеће услуге оцењују као добре примере локалне праксе. Истовремено, постоје листе чекања, недовољан број запослених и ограничења у обухвату појединих услуга.

Један од најснажнијих налаза, потврђен кроз више извора, односи се на **недостатак континуитета подршке након преласка из детињства и образовног система у одрасло доба**. Током јавних консултација посебно је истакнуто да су деца и млади релативно боље обухваћени постојећим системима подршке, док након навршене 18. године могућности постају знатно ограниченије. Као посебно недовољно развијене препознате су услуге и програми намењени одраслим особама са инвалидитетом, укључујући становање уз подршку, програме запошљавања и радне центре.

Овај налаз указује на шири проблем: локални систем подршке није у довољној мери организован према **животном циклусу особе**, односно према променама потреба које настају током одрастања, изласка из образовања, уласка на тржиште рада, осамостаљивања и старења. Последица је да подршка која постоји у једној фази живота нема нужно свој наставак у наредној. Посебно је изражена потреба за услугама које би омогућиле већу самосталност одраслих особа са инвалидитетом и смањиле дугорочну зависност од породице. У једном од интервјуа становање уз подршку издвојено је као једна од најважнијих и најхитнијих недостајућих услуга, уз изражену забринутост родитеља за будућност њихове деце након што породица више не буде могла да пружа свакодневну подршку.

Перспектива родитеља у фокус групама додатно осветљава значај будућих интервенција у овом смеру. Већина родитеља из једне од група навела је да њихова деца не користе персоналну асистенцију, предах нити услуге подршке за самостални живот, док значајан део свакодневне бриге остаје на породици. Родитељи такву ситуацију повезују са дуготрајним оптерећењем, хроничним умором и психолошким стресом. То показује да је доступност услуга важна не само по особу са инвалидитетом, већ и по капацитете и квалитет живота читаве породице.

Јавне консултације указују да међу најзаступљенијим услугама постоје дневни боравак, лични пратилац и помоћ у кући, али да су **препознати проблеми ограниченог обухвата, листа чекања и финансијске одрживости**. Посебно је проблематизован недостатак континуираног праћења квалитета и исхода услуга, због чега се успешност система може свести на податак да одређена услуга постоји, без довољно информација о томе какву стварну промену производи у животу корисника.

Капацитети система представљају додатан изазов. У јавним консултацијама учесници су указали на недовољна финансијска средства и недостатак стручних кадрова, посебно дефектолога, логопеда и психолога, као и на преоптерећеност Центра за социјални рад и појединих пружалаца услуга. Сличан проблем препознаје се и кроз интервјуе, где се као приоритет наводе повећање броја лиценцираних пружалаца подршке, проширење обухвата и стабилније финансирање услуга као што су лични пратилац и персонална асистенција.

Када је у питању **информисаност о правима и услугама**, учесници фокус група наводе да често не знају на која права имају могућност, који су критеријуми за њихово остваривање или коме треба да се обрате. Информације се неретко добијају преко других чланова удружења, док су институционална објашњења оцењена као недовољно јасна или недовољно доступна. Посебно је значајан налаз родитељске фокус групе да су постојале погрешне претпоставке о губитку појединих права након запослења, што је код породица стварало додатну несигурност и страх.

Ови налази указују да питање социјалне заштите није могуће свести само на повећавање броја појединачних услуга. Потребно је посматрати **целину пута корисника кроз систем**: како особа добија информације, како се процењују њене потребе, колико лако долази до услуге, да ли постоји континуитет подршке, да ли се потребе мењају са узрастом и на који начин се прати ефекат пружене подршке.

Кључни налаз јесте да Нови Пазар располаже важним постојећим услугама и локалним искуством на којем се може даље градити, те да систем треба даље развијати у смеру **континуираног и флексибилног система подршке током целог животног циклуса**. Уз проширење спектра услуга и повећања капацитета постојећих, налази указују и на потребу за стабилнијим финансирањем, већим

стручним капацитетима, бољим информисањем корисника и системским праћењем квалитета и ефеката услуга.

3. Запошљавање

Запошљавање се кроз готово све изворе појављује као **један од најизраженијих изазова у остваривању пуне друштвене укључености особа са инвалидитетом у Новом Пазару**. Иако постоје законски механизми, мере активне политике запошљавања и одређени локални примери успешног радног ангажовања, искуства особа са инвалидитетом и њихових породица показују да се постојеће могућности још увек недовољно претварају у стварна, стабилна и одржива запослења.

Институционални оквир у Новом Пазару обухвата различите **мере подршке запошљавању особа са инвалидитетом**, укључујући субвенције зарада, мотивационо-активационе програме, обуке за активно тражење посла, стручне праксе и основне информатичке обуке. Међу доступним мерама, субвенције зарада за особе са инвалидитетом без радног искуства представљају један од модела који може бити посебно подстицајан за улазак на тржиште рада. Ипак, налази указују да запошљавање особа са инвалидитетом остаје један од захтевнијих сегмената локалног тржишта рада.

Искуства учесника фокус група указују на **значајан јаз између постојања институционалних мера и њихове видљивости и ефеката из перспективе особа које траже посао**. У једној групи само је један учесник имао стварно радно искуство, и то захваљујући приватном контакту, док су други наводили да годинама остају на евиденцији. Учесници су зато као доминантан начин проналажења посла препознали личне контакте и познанства.

Истовремено, **послодавци се перципирају као недовољно спремни за запошљавање** особа са инвалидитетом, најчешће због незнања, предрасуда и страха од додатне одговорности или потребних прилагођавања.

Налази показују да је посебно **проблематичан квалитет запослења**, а не само формални статус запослености. У материјалу се појављују искуства према којима особа може бити формално пријављена, али без стварног укључивања у радни процес. Учесници такве праксе доживљавају као симулацију запослености, а не као инклузију, јер запослење не води стицању радног искуства, развијању вештина,

самосталности и пуном учешћу у радном окружењу. Фокус групе зато међу приоритетима експлицитно наводе **потребу за „реалним радним местима“, а не само формалним пријављивањем.**

Налази указују да препреке запошљавању варирају у зависности од врсте инвалидитета. За глуве и наглуве особе, комуникациона приступачност радног места представља један од кључних услова за одрживо запослење. Када послодавци немају одговарајућа знања, подршку или механизме за организовање комуникације, може доћи до проблема у функционисању радног односа независно од радног учинка запосленог. Зато подршка запошљавању треба да обухвати и комуникациона прилагођавања, доступност тумача, радну асистенцију и саветодавну подршку послодавцима.

Истовремено, интервју са једним локалним послодавцем показује да постоје и **позитивни примери који оспоравају претпоставку да инвалидитет нужно представља препреку за продуктиван рад**. Послодавац који запошљава две особе са оштећењем слуха њихове радне резултате оцењује позитивно и наводи да инвалидитет није стварао значајне организационе проблеме нити захтевао велика прилагођавања. Међутим, исти послодавац наводи да није довољно информисан о субвенцијама и програмима подршке Националне службе за запошљавање.

Јавне консултације о запошљавању додатно потврђују да се проблем не може свести само на мотивацију особа са инвалидитетом или послодаваца, већ да постоји **недовољна повезаност целог локалног система подршке запошљавању**. Као кључне потребе издвојени су боља комуникација између институција, организација цивилног друштва и послодаваца, активније информисање послодаваца о подстицајима и обавезама, развој локалних програма за тржиште рада и практичних вештина, као и јачање улоге организација цивилног друштва у посредовању, менторству и подршци при прилагођавању радних задатака.

Налази такође указују да су **образовање и запошљавање међусобно непосредно повезани**. Недостатак каријерног вођења током школовања, ограничене могућности за стицање практичних вештина и недовољно прилагођени образовни програми могу додатно смањивати могућност младих са инвалидитетом да након завршетка школовања пређу на тржиште рада. У родитељској фокус групи ниједан

учесник није навео искуство структурираног каријерног саветовања за своје дете. Због тога питање запошљавања није могуће решавати изоловано од образовања, професионалне оријентације и подршке у транзицији из школе у свет рада.

Кључни налаз јесте да у Новом Пазару проблем запошљавања особа са инвалидитетом не произлази првенствено из потпуног одсуства програма или законских механизама, већ из **слабе конверзије постојећих мера у стварна и одржива запослења**. Запошљавање особа са инвалидитетом зато је потребно посматрати не као једнократни чин заснивања радног односа, већ као процес радне инклузије који захтева повезивање образовања, каријерног вођења, развоја вештина, посредовања, подршке послодавцима и подршке на радном месту. Налази показују да Нови Пазар располаже појединачним позитивним примерима, активним организацијама и постојећим мерама на којима се такав систем може даље градити, али да су потребни стабилнији локални механизми који ће повећати број стварних и дугорочних прилика за рад особа са инвалидитетом.

4. Образовање и транзиција ка одраслом добу и тржишту рада

Налази истраживања показују да је образовање једна од области у којој се посебно јасно види **разлика између формалног укључивања и стварне инклузије**. У интервјуима се оцењује да деца и млади са инвалидитетом пролазе кроз образовни систем **без увек адекватне подршке, прилагођених наставних метода и систематског каријерног вођења**. Као додатни изазови издвајају се недостатак специјализованих кадрова, недовољне обуке наставника и слаба повезаност образовања са реалним потребама тржишта рада.

Искуства из фокус група ову слику додатно конкретизују. Део учесника наводи да се **квалитет подршке током школовања у великој мери ослањао на личну спремност и ангажовање појединачних наставника**, уместо на развијене институционалне механизме. Учесници су говорили о **недостатку прилагођених материјала и асистивних технологија, као и о физичкој неприступачности** појединих образовних објеката, нарочито вишеспратних школа без лифта.

Родитељи који су учествовали у фокус групама такође описују **ограничену индивидуализацију наставе**. Према њиховим искуствима, подршка у основним школама често се сводила на поједностављене задатке без довољно додатног рада, док су средње, посебно струковне школе, оцењене као још мање прилагођене

индивидуалним могућностима ученика. Овакви налази указују да физичко присуство детета у редовном образовању само по себи није довољно да би се говорило о квалитетној инклузији.

Истовремено, искуства учесника нису потпуно једнака. Поједини млади и одрасли учесници говорили су и о наставницима који су показивали разумевање и пружали значајну подршку, као и о релативно добрим односима са вршњацима. Ове позитивне примере је важно задржати у анализи, јер показују да у локалном образовном систему постоје стручњаци и праксе на којима се инклузивнији приступ може даље градити. Истовремено, чињеница да позитивно искуство зависи од конкретног наставника указује управо на потребу да се таква подршка претвори у стандард система, а не изузетак.

Посебан проблем представља **физичка и комуникациона (не)приступачност образовања**. Родитељи наводе да поједине школе имају могућност приступа приземљу, али не и вишим спратовима, док се приступачност средњих школа издваја као нарочито проблематична. За ученике са сензорним инвалидитетом изазови могу бити другачији. Налази интервјуа са представницима глувих и наглувих особа, на пример, указују на ограничене локалне могућности наставка образовања: у Новом Пазару постоји основношколска подршка за децу са оштећењем слуха и говора, али не и одговарајућа средњошколска опција, због чега се образовање мора настављати у другим градовима.

Налази јавних консултација додатно указују да инклузију није довољно процењивати само кроз присуство на настави. Учесници су проблематизовали **равноправно учешће деце са инвалидитетом у целокупном школском животу**, укључујући vannastavne активности, и потребу за јаснијим дефинисањем улога и одговорности различитих облика подршке у образовању. Тиме се образовна инклузија шири са питања приступа учионици на право детета да учествује у друштвеном, културном и социјалном животу школе.

Један од посебно важних налаза односи се на **изостанак систематске транзиције из образовања ка одраслом добу и тржишту рада**. Као што је већ наведено, у родитељској фокус групи није забележено искуство структурираног каријерног саветовања нити организованог разговора са децом о могућностима даљег образовања и запошљавања након школе. То се подудара са налазом из интервјуа

да недостатак каријерног вођења и повезаности образовног система са потребама тржишта рада смањује могућност правовременог усмеравања младих ка реалним и одрживим занимањима.

Овај прекид између школовања и наредне животне фазе повезује образовање са налазима из претходна два поглавља. Млада особа која заврши школовање без довољно функционалних и радних вештина, практичног искуства, каријерног саветовања и јасног плана транзиције улази у већ отежану позицију на тржишту рада. Уколико након тога не постоје довољно развијене услуге за одрасле и континуирана подршка у запошљавању, повећава се ризик дуготрајне незапослености и зависности од породице и система социјалне заштите. Материјал са јавних консултација управо указује да након изласка из система образовања део младих остаје без одговарајуће подршке и да су услуге намењене одраслима недовољно развијене.

Због тога се образовање у овом истраживању не може посматрати изоловано од социјалне заштите и запошљавања. Потребан је **континуитет подршке**, од раног препознавања и прилагођавања образовања, преко развоја компетенција и каријерног вођења, до практичног искуства, повезивања са послодавцима и подршке при уласку у свет рада. И налази јавних консултација указују на потребу за интегрисанијим приступом који повезује образовање, социјалну заштиту, здравство и запошљавање.

Кључни налаз јесте да **инклузија у образовању у Новом Пазару још није довољно развијена као системски процес који води ка самосталности и друштвеној партиципацији у одраслом добу**. Постоје позитивна индивидуална искуства и одређени облици подршке, али доступност прилагођене наставе, стручне подршке, приступачне инфраструктуре и каријерног вођења остаје неуједначена. Посебно је изражен недостатак структуриране транзиције између школе и тржишта рада, због чега образовање често не производи довољно снажан основ за каснију економску и социјалну самосталност особа са инвалидитетом.

5. Приступачност окружења, јавних институција и превоза

Налази истраживања показују да **приступачност представља једну од области у којој су искуства и процене различитих актера посебно неуједначене**. Док поједини институционални саговорници и представници организација указују на

видљив напредак у појединим сегментима, искуства учесника фокус група показују да физичке и комуникационе баријере и даље значајно утичу на свакодневно кретање, приступ институцијама, образовању и услугама.

У интервјуима се као **позитивни помаци** наводе постављање тактилних трака, рељефних табли на улазима у поједине институције и звучних семафора, као и прилагођавање одређених јавних објеката. Један од саговорника посебно оцењује да је у области самосталног кретања слепих и слабовидих особа остварен напредак. Истовремено, исти корпус интервјуа показује да приступачност није уједначена и да се и даље јављају препреке у институцијама, јавним просторима и превозу.

Перспектива учесника фокус група даје критичнију слику свакодневне приступачности. У збирном извештају са фокус група приступачност града и институција издвојена је као један од најозбиљнијих изазова. Учесници наводе недовољан број рампи, неуређене или закрчене тротоаре, недостатак јасно обележених пешачких прелаза и ограничену доступност звучне сигнализације, док приступ појединим институцијама и даље зависи од помоћи других особа.

Посебно су изражене **препреке у образовном окружењу**. У фокус групама је наведено да многе школе нису у потпуности физички приступачне, нарочито када се настава одвија на вишим спратовима без лифта. Поред архитектонске приступачности, учесници су указивали и на одсуство асистивних технологија и прилагођених материјала. Овакви налази показују да приступачност не треба посматрати само кроз улазак у објекат, већ и кроз могућност коришћења простора и садржаја под једнаким условима.

Важан налаз односи се и на **територијалне разлике унутар локалне заједнице**. Материјал из интервјуа и локалног социјалног мапирања указује на значајне разлике између градских, приградских и руралних подручја, посебно у приступу услугама, информацијама и институцијама. То значи да просечна слика приступачности града може прикрити знатно неповољнији положај особа са инвалидитетом које живе ван ужег градског подручја.

Превоз представља додатну димензију приступачности, јер његова доступност директно утиче на могућност коришћења других права и услуга. У истраживачком материјалу се појављују наводи о **постојећој подршци у превозу за поједине**

групе, али и о одсуству универзално доступног, специјализованог превоза за особе са инвалидитетом. Због тога препрека у превозу не остаје само питање мобилности, већ може ограничити приступ образовању, здравственим и социјалним услугама, запошљавању и друштвеним активностима.

Посебно је важно да се разлике између извора не тумаче као методолошка слабост, већ као налаз сам по себи. Позитивне институционалне процене највероватније одражавају стварне интервенције које су спроведене, док искуства особа са инвалидитетом показују да ти помаци још нису довели до потпуне и равномерне приступачности. Другим речима, могуће је да су поједине локације или аспекти приступачности значајно унапређени, док други простори и даље остају тешко доступни.

Кључни налаз јесте да је у Новом Пазару остварен одређени напредак у појединим сегментима физичке приступачности, али да приступачност још није системски и равномерно обезбеђена. Разлике између институција, делова града и врста инвалидитета указују на потребу да се приступачност посматра као хоризонтални стандард локалне политике. Посебно је важно повезати физичку приступачност са доступним превозом, комуникационом и дигиталном приступачношћу, јер тек њихова комбинација омогућава самостално и равноправно коришћење јавних услуга и учешће у животу заједнице.

6. Информисаност о правима, услугама и могућностима подршке

Налази истраживања показују да се значајан део тешкоћа са којима се особе са инвалидитетом и њихове породице сусрећу не односи само на постојање или непостојање појединачних права и услуга, већ на **начин на који су информације доступне**.

У области информисања, приступ релевантним информацијама и даље није довољно проактиван и систематичан. Грађани информације најчешће добијају непосредним доласком у установу. Иако су основне информације и обрасци доступни на интернет страници и инфо-пулту, не постоји развијен систем континуираног информисања, а сама институција процењује да особе са инвалидитетом нису довољно упознате са својим правима.

Слична запажања износе и организације особа са инвалидитетом. Према њиховим искуствима, особе са инвалидитетом и чланови њихових породица често касно долазе до релевантних информација и неретко пролазе кроз више институција како би остварили одређено право или услугу. У таквим околностима, удружења често представљају један од кључних извора информација и подршке.

Налази фокус група потврђују ове наводе. Учесници истичу да често нису довољно информисани о томе која права имају, које услове треба да испуне и којој институцији треба да се обрате. Информације се често размењују унутар удружења или неформалних мрежа, док грађани неретко имају осећај да су препуштени самосталном сналажењу кроз сложен систем процедура.

Оваква ситуација директно утиче на коришћење постојећих права и услуга. Чак и када одређена мера формално постоји, њен ефекат остаје ограничен уколико потенцијални корисници не знају за њу или не разумеју поступак остваривања права. Због тога доступност права треба посматрати не само кроз нормативни оквир, већ и кроз капацитет система да кориснике благовремено и јасно води кроз процедуре.

Проблем информисаности додатно је изражен у приградским и руралним подручјима, где се недостатак информација комбинује са физичком удаљеношћу од институција, ограниченим превозом и слабијим приступом услугама. Налази указују да јединствени приступ информисању није довољан и да комуникација мора бити прилагођена различитим потребама корисника, укључујући ниво дигиталне писмености и специфичне комуникационе потребе појединих група особа са инвалидитетом.

Дигитални канали могу допринети бољој доступности информација, али сами по себи нису довољни. Информације морају бити приступачне, разумљиве, ажурне и доступне кроз различите комуникационе канале, укључујући приступачне информативне материјале и директне облике подршке.

Посебно важан налаз односи се на **потребу за проактивнијим приступом информисању**. Уместо да грађани сами трагају за информацијама, институције би требало да развијају механизме редовног обавештавања особа са инвалидитетом и њихових породица о правима, услугама, променама процедура и доступним облицима подршке.

Кључни налаз јесте да проблем информисаности у Новом Пазару није последица потпуног недостатка информација, већ њихове фрагментираности, недовољне проактивности институција и одсуства јасног система усмеравања грађана кроз различите сервисе и права. Организације особа са инвалидитетом тренутно попуњавају део те празнине, али приступ информацијама не би требало да зависи од чланства у удружењу, личних контаката или индивидуалне способности сналажења. Развој приступачних, повезаних и проактивних механизама информисања представља важан предуслов за пуно остваривање права и равноправан приступ локалним услугама.

7. Партиципација особа са инвалидитетом и улога организација цивилног друштва

Налази истраживања показују да у Новом Пазару постоје **важни позитивни примери укључивања организација цивилног друштва и особа са инвалидитетом у процесе локалног планирања**, али да **партиципација још није довољно институционализована као стални део креирања, спровођења и праћења политика**. Процес планирања показује тренд ка већој партиципативности, при чему се користе налази истраживања, искуства организација цивилног друштва и потребе идентификоване у локалној заједници.

Организације цивилног друштва имају вишеструку улогу у локалном систему. Оне учествују у прикупљању података, информисању грађана, пружању подршке и услуга, заговарању права, као и повезивању особа са инвалидитетом са институцијама и другим актерима. Збирни налази интервјуа зато их препознају као стратешке партнере, а не само као допунске актере система. Истовремено се указује на потребу да њихово учешће буде формализованије и да буду редовно укључене у креирање, спровођење и праћење локалних политика.

Јавне консултације додатно потврђују значај организација цивилног друштва. У области социјалних услуга организације су препознате као важни партнери локалној самоуправи, посебно у развоју и имплементацији нових модела подршке. Истовремено је указано на потребу за активнијим укључивањем родитеља у процесе доношења одлука и јачањем њихове заговарачке улоге.

Слична улога цивилног сектора појављује се и у области запошљавања. Током јавних консултација организације су препознате као потенцијални посредници

између особа са инвалидитетом и послодаваца, кроз припрему кандидата за рад, развој вештина, подршку и повезивање са тржиштем рада.

Важан налаз односи се на разлику између **учешћа организација које заступају особе са инвалидитетом и непосредног учешћа самих особа са инвалидитетом**. Организације представљају неопходан и легитиман канал заступања интереса, али партиципативни модел не би требало да се исцрпљује само у њиховом формалном укључивању. Истраживачки материјал указује на потребу за већом јавном видљивошћу особа са инвалидитетом и њиховим непосредним укључивањем у јавне дискусије, савете и радна тела.

Јавне консултације о социјалним услугама додатно указују на потребу за оснаживањем родитеља и организација, њиховим активнијим учешћем у доношењу одлука и већом проактивношћу у развоју нових услуга. То показује да локална заједница већ располаже партиципативним искуством које се може даље развијати у трајнији механизам.

Кључни налаз јесте да Нови Пазар има активан цивилни сектор и искуство укључивања организација у локалне процесе, али да партиципација особа са инвалидитетом још **није довољно развијена као стални институционални механизам утицаја на јавне политике**. Даљи развој инклузивних политика захтева прелазак са повремених консултација и пројектног учешћа ка редовним и приступачним механизмима кроз које ће особе са инвалидитетом и њихове репрезентативне организације учествовати у идентификовању потреба, одређивању приоритета, креирању мера и праћењу њиховог спровођења.

АНАЛИЗА УЗРОКА КЉУЧНИХ ПРОБЛЕМА

Налази истраживања показују да проблеми са којима се особе са инвалидитетом у Новом Пазару суочавају нису последица једног изолованог недостатка, већ међусобног деловања више структурних фактора. Уочене препреке у приступу услугама, образовању, запошљавању, информацијама и јавном простору треба зато посматрати као последицу начина на који је локални систем организован, финансиран, координисан и усмерен на потребе особа са инвалидитетом.

1. Недовољно стабилна веза између планирања и спровођења

Један од основних узрока јесте јаз између идентификованих потреба, планских докумената и њихове операционализације у конкретне, финансиране и одрживе мере. Истраживање показује позитиван тренд ка партиципативнијем планирању и коришћењу локалних података и искустава организација цивилног друштва, али истовремено указује на дисконтинуитет између анализе потреба и њиховог превођења у конкретне услуге и мере.

Овај проблем не значи да локалне политике не постоје или да се не спроводе, већ да процес од идентификовања потребе до трајног институционалног одговора није довољно стабилан. Финансијска, кадровска и организациона ограничења могу довести до тога да поједине услуге буду планиране, али не и успостављене, или да постоје само док траје одређени пројекат или доступно финансирање. Због тога је један од структурних проблема управо недовољна повезаност између планирања, буџетирања, спровођења и праћења резултата.

2. Фрагментираност система и недовољно институционализована координација

Други важан узрок јесте чињеница да су права и облици подршке распоређени између различитих сектора и институција, док њихово међусобно повезивање није довољно систематизовано. Сарадња између локалне самоуправе, Центра за социјални рад, образовних установа, Националне службе за запошљавање, здравственог система и организација цивилног друштва постоји и у појединим случајевима се оцењује као добра, али се истовремено указује на потребу за јаснијим мандатима, улогама и комуникационим каналима.

Последица такве организације је да особа са инвалидитетом или члан породице често мора самостално да повезује различите делове система. Искуство „лутања од врата до врата“ и ослањање на удружења као главни извор информација управо илуструју последице институционалне фрагментираности.

Због тога проблем није првенствено у одсуству сарадње, већ у њеној недовољној институционализацији. Када координација зависи од појединачних контаката, пројеката или неформалних односа, она може бити ефикасна у конкретном случају,

али није нужно једнако доступна свим грађанима нити довољно стабилна на дужи рок.

3. Ограничени и неуједначени институционални и стручни капацитети

Трећи узрок односи се на капацитете институција и пружалаца услуга. Материјал показује да у локалном систему постоје стручни ресурси, али да њихов број, доступност, лиценцирање, финансирање и распоређеност нису увек довољни за стабилан обухват и континуитет подршке.

У појединим интервјуима наводи се да постоји квалитетан стручни кадар, док се као проблем издвајају недостатак лиценцираних пружалаца, финансирање кадра и велика зависност појединих услуга од капацитета цивилног сектора.

Зато проблем није могуће свести само на „недостатак стручњака“. Прецизније је говорити о неуједначеним институционалним капацитетима и тешкоћама у обезбеђивању довољног броја стручних радника, континуитета њиховог ангажовања и одрживог финансирања.

4. Недовољна усмереност система на континуитет подршке током животног циклуса

Један од најважнијих структурних узрока јесте то што се систем подршке често организује кроз појединачне секторе и мере, а мање кроз континуитет животног пута особе са инвалидитетом.

Овај проблем је посебно видљив у преласку из детињства у одрасло доба. Јавне консултације издвајају недостатак континуитета након 18. године и недовољно развијене услуге намењене одраслим особама са инвалидитетом. Сличан прекид постоји између образовања и запошљавања, где недостатак каријерног вођења, практичне припреме и подршке при уласку на тржиште рада може довести до дуготрајне незапослености.

Због тога проблем није само у појединачној услузи која недостаје, већ у недовољно развијеном **континууму подршке**: од образовања, преко оспособљавања и запошљавања, до самосталног живота и подршке у одраслом добу.

5. Фрагментирани подаци, недовољно проактивно информисање и слабо праћење ефеката

Још један хоризонтални узрок јесте недовољно развијен систем података, информисања и евалуације.

У истраживању се наводи да не постоји јединствена и ажурна база података о особама са инвалидитетом и њиховим потребама, што отежава стратешко планирање, координацију и циљано развијање услуга. Истовремено, грађани често информације добијају тек када се непосредно обрате институцији, док активно и континуирано информисање није довољно развијено.

Јавне консултације додатно указују на недостатак системског праћења ефеката услуга и потребу да се фокус помери са формалног постојања услуге на промене које она производи у животу особе.

Ове три слабости су међусобно повезане. Без квалитетних података тешко је планирати, без јасног информисања грађани не користе постојећа права, а без евалуације није могуће поуздано проценити да ли одређена мера даје резултат.

6. Друштвене предрасуде и посматрање инвалидитета кроз ограничења

Поред институционалних узрока, налази указују и на значај друштвених ставова. Посебно у области запошљавања појављују се предрасуде о радним способностима особа са инвалидитетом, страх послодаваца од додатних обавеза и претпоставке о томе шта особа може или не може да ради.

Материјал зато указује на потребу да се инвалидитет не посматра првенствено кроз ограничења, већ кроз способности, потребну подршку и могућности за пуно учешће у заједници.

Међутим, друштвене ставове не треба користити као универзално објашњење свих проблема. Неприступачна зграда, недовољно финансирана услуга или непостојање координационог механизма представљају институционалне и инфраструктурне проблеме. Предрасуде су један од узрока, али делују заједно са другим структурним факторима.

Закључак

Анализа показује да идентификовани проблеми нису последица једног недостатка, већ међусобног деловања више фактора: недовољно стабилне везе између планирања и спровођења, фрагментиране организације система, неуједначених институционалних и стручних капацитета, недовољног континуитета подршке током животног циклуса, фрагментираних података и информација, слабог праћења ефеката и присутних друштвених предрасуда.

Због тога појединачне интервенције у само једном сектору тешко могу произвести одрживу промену. Кључни изазов јесте прелазак са скупа парцијалних мера ка **координисаном локалном систему који подршку организује око потреба особе са инвалидитетом, а не око институционалних граница**.

ПРЕПОРУКЕ ЗА УНАПРЕЂЕЊЕ ЛОКАЛНИХ ИНКЛУЗИВНИХ ПОЛИТИКА У НОВОМ ПАЗАРУ

1. Успоставити стални локални механизам за координацију инклузивних политика

Препорука се односи на успостављање **сталног међусекторског координационог тела за питања особа са инвалидитетом**, са јасно дефинисаним мандатом, чланством, годишњим планом рада и обавезом периодичног извештавања.

У раду тела требало би да учествују представници локалне самоуправе, Центра за социјални рад, Националне службе за запошљавање, образовног и здравственог система, организација особа са инвалидитетом и других релевантних организација цивилног друштва, а по потреби и представници послодаваца и других локалних актера.

Ова препорука не подразумева стварање нове административно захтевне институције, већ **формализовање и повезивање сарадње која већ постоји**. Налази показују да локални актери сарадњу често оцењују позитивно, али истовремено указују на недостатак структурисаног међусекторског механизма са јасним улогама и комуникационим каналима.

Координационо тело би требало да има најмање четири функције: усклађивање активности различитих сектора, идентификовање проблема који захтевају одговор више институција, праћење спровођења локалних мера и иницирање промена на основу података и искустава особа са инвалидитетом.

Носилац: Град Нови Пазар.
Партнери: ЦСР, НСЗ, образовне и здравствене установе, организације особа са инвалидитетом, ОЦД, привреда.

2. Развити континуирани систем подршке током животног циклуса, са посебним фокусом на период након 18. године

Локални систем социјалне подршке потребно је постепено преусмеравати са појединачних услуга ка **континуитету подршке током животног циклуса особе са инвалидитетом**.

Приоритет би требало да буде идентификовање и развој подршке за младе и одрасле особе након изласка из образовног система, јер су налази посебно указали на прекид подршке након пунолетства и недовољно развијене услуге за одрасле.

Пожељно је је мапирати:

- које услуге постоје за различите старосне групе;
- колико особа их користи;
- где постоје листе чекања;
- које групе остају без одговарајуће подршке;
- које услуге престају или постају недоступне након пунолетства.

На основу налаза мапирања потребно је дефинисати приоритете за **проширење постојећих и развој нових услуга**, посебно подршке за самостални живот, становања уз подршку, предаха, саветодавне и психосоцијалне подршке и других услуга намењених одраслим особама са инвалидитетом.

Истовремено треба **јачати постојеће услуге које су у истраживању препознате** као корисне.

Носилац: Град Нови Пазар.
Партнери: пружаоци услуга, Центар за социјални рад, организације особа са инвалидитетом, породице, здравствени и образовни систем.

3. Развити локални модел подршке запошљавању усмерен на стварно и одрживо запослење

Препорука је развити локални модел који постојеће мере Националне службе за запошљавање додатно повезује са особама са инвалидитетом, послодавцима, образовним установама и организацијама цивилног друштва.

Локални модел могао би да обухвати:

1. индивидуалну процену интересовања, компетенција и потребне подршке;
2. каријерно саветовање;
3. програме припреме за рад и развоја практичних вештина;
4. повезивање кандидата са конкретним послодавцима;
5. информисање послодаваца о мерама и могућим прилагођавањима;
6. менторску или саветодавну подршку након заснивања радног односа;
7. систематско представљање позитивних примера запошљавања;
8. разматрање оснивања предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом.

Оснивање **предузећа за професионалну рехабилитацију и запошљавање особа са инвалидитетом** могло би да створи додатне могућности за запошљавање особа са инвалидитетом које се теже укључују на отворено тржиште рада, уз обезбеђивање професионалне рехабилитације, стицања радног искуства, развоја радних навика и постепене транзиције ка запослењу код других послодаваца. Предузеће би могло да развија делатности усклађене са потребама локалног тржишта и компетенцијама особа са инвалидитетом, уз коришћење доступних државних подстицаја и програма подршке.

Посебно је важан директан **рад са послодавцима**. Интервју са локалним послодавцем показује да успешно запошљавање особа са оштећењем слуха јесте могуће, али и да информације о расположивим програмима подршке не долазе увек до послодаваца. Истовремено, постојање локалног предузећа за професионалну рехабилитацију могло би да послужи као демонстрациони модел инклузивног запошљавања и поуздан партнер привреди у идентификовању и припреми потенцијалних запослених.

Носилац: Организације цивилног друштва, Град Нови Пазар, Национална служба за запошљавање.
Партнери: послодавци, СЕДА, организације особа са инвалидитетом, образовне установе.

4. Успоставити структурирану транзицију из образовања ка даљем образовању, раду и одраслом добу

Школе не би требало да завршавају своју улогу подршке тренутком завршетка образовања. Корисно је развити **структурирани модел транзиционог планирања за ученике са инвалидитетом**, нарочито у завршним разредима основних и средњих школа.

Налази указују на недовољно систематско каријерно саветовање, неуједначену индивидуализовану подршку и слабу везу између образовања и каснијег запошљавања.За сваког ученика коме је таква подршка потребна, транзиционо планирање могло би да повезује школу, породицу, ученика, НСЗ, евентуалног пружаоца социјалних услуга и организације особа са инвалидитетом.

Приоритети треба да буду:

- каријерно вођење и саветовање;
- упознавање са могућностима даљег образовања;
- практично искуство и радне праксе;
- развој функционалних и радних вештина;
- правовремено повезивање са НСЗ и послодавцима;
- процена подршке која ће особи бити потребна након завршетка школовања.

Паралелно с тим треба наставити унапређење физичке приступачности школа, прилагођавање наставних материјала и јачање компетенција наставника, јер налази показују да подршка још увек у значајној мери зависи од појединачног ангажовања наставника.

Носилац: образовне установе и град Нови Пазар.
Партнери: НСЗ, ЦСР, организације особа са инвалидитетом, родитељи и послодавци.

5. Увести систематско планирање приступачности

Препорука је да Град развије **локални план унапређења приступачности** који ће обухватити јавне објекте, јавни простор, саобраћај и превоз, информације и дигиталне сервисе.

Истраживање показује да је напредак у појединим сегментима остварен, али да је приступачност неуједначена и да значајно зависи од конкретног објекта, локације и врсте инвалидитета. Зато је потребно извршити мапирање приоритетних рута и објеката, а затим дефинисати годишње приоритете за уклањање препрека. Предност би требало дати местима чија неприступачност директно ограничава остваривање других права: ЦСР-у, здравственим установама, школама, НСЗ-у, локалној управи и кључним јавним просторима.

Важно је применити принцип **„ланца приступачности“**: није довољно прилагодити само улаз у објекат уколико особа не може приступачно да дође до објекта, користи превоз, приступи вишим спратовима или добије информацију у одговарајућем формату. Посебно треба обухватити и рурална и приградска подручја, јер налази указују на додатне проблеме изолованости, недостатка превоза и приступа информацијама.

Носилац: Град Нови Пазар.
Партнери: јавна предузећа, институције, организације особа са инвалидитетом.

6. Успоставити јединственији, проактиван и приступачан систем информисања

Потребно је смањити ситуације у којима особе са инвалидитетом и породице саме повезују информације између више институција. Препорука је развој **локалне јединствене тачке информисања о правима, услугама и могућностима подршке**, која не мора нужно бити нова физичка служба. Може представљати комбинацију:

- јединствене интернет странице;
- приступачног водича кроз права и услуге;
- јасно одређене контакт особе или инфо-пулта;
- телефонског и непосредног информисања;
- сарадње са удружењима и локалним медијима.

Све информације треба редовно ажурирати и обезбедити у приступачним форматима, уз вођење рачуна да дигитални канал не буде једини начин приступа информацијама.

Носилац: Град Нови Пазар
Партнери: ЦСР, НСЗ, школе, здравство, организације особа са инвалидитетом.

7. Институционализовати учешће особа са инвалидитетом у планирању, спровођењу и праћењу политика

Препорука је партиципацију особа са инвалидитетом развијати као **стални механизам управљања локалним политикама**.

Нови Пазар већ има позитивно искуство укључивања цивилног сектора и коришћења података и истраживања организација у локалном планирању. Следећи корак треба да буде увођење јасног стандарда да особе са инвалидитетом и њихове репрезентативне организације учествују у:

- одређивању приоритета;
- изради планских докумената;
- развоју нових услуга;
- праћењу њиховог квалитета;
- евалуацији ефеката локалних мера.

При томе је важно да се непосредно учешће особа са инвалидитетом не замени искључиво учешћем организација или чланова породица. Потребно је обезбедити приступачне услове за различите групе особа са инвалидитетом да непосредно изнесу своја искуства и приоритете.

Носилац: Град Нови Пазар.
Партнери: организације особа са инвалидитетом и друге организације цивилног друштва.

8. Обезбедити додатне и разноврсније изворе финансирања за мере и услуге намењене особама са инвалидитетом

Препорука је да Град Нови Пазар развије **систематски приступ идентификовању и коришћењу додатних извора финансирања** за развој и унапређење услуга и мера намењених особама са инвалидитетом. Налази истраживања указују да ограничени финансијски ресурси утичу на обим, континуитет и одрживост појединих услуга, као и на могућност развоја нових облика подршке.

Поред средстава из локалног буџета, потребно је активније користити могућности националних фондова и трансфера, програма ресорних министарстава, фондова Европске уније, међународних донатора, прекограничних програма и других развојних механизама. Посебно је важно да се додатни извори финансирања не користе само за краткорочне пројектне активности, већ првенствено за **пилотирање нових услуга, јачање капацитета пружалаца и стварање услова да се успешни модели касније укључе у редовно локално финансирање**.

У том циљу препоручује се да Град, у сарадњи са локалним институцијама, организацијама цивилног друштва и Регионалном развојном агенцијом, успостави механизам за редовно праћење доступних конкурса и припрему заједничких пројектних предлога.

Носилац: Град Нови Пазар.
Партнери: Регионална развојна агенција СЕДА, Центар за социјани рад, организације особа са инвалидитетом и друге организације цивилног друштва, релевантне јавне установе.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ОПЦИЈЕ ЈАВНЕ ПОЛИТИКЕ

На основу налаза истраживања и идентификованих узрока проблема и издвојених препорука, могу се издвојити три основне опције за даље унапређење локалних инклузивних политика у Новом Пазару. Оне се разликују према степену институционалне промене коју захтевају, обиму потребних ресурса и потенцијалу да дугорочно утичу на положај особа са инвалидитетом.

Опција 1. Постепено унапређење постојећих мера и услуга

Прва опција подразумева задржавање постојеће институционалне структуре и начина рада, уз постепено унапређење појединачних мера и услуга у областима у којима су идентификовани највећи недостаци.

Овакав приступ могао би да обухвати проширење капацитета постојећих социјалних услуга, унапређење приступачности појединих јавних објеката, интензивније информисање грађана, додатне обуке запослених у институцијама, као и снажније коришћење постојећих мера запошљавања особа са инвалидитетом. Налази показују да у Новом Пазару већ постоје одређене услуге, институционални ресурси и примери добре сарадње на којима је могуће даље градити.

Предност ове опције јесте њена **релативно једноставна примена**. Она не захтева значајну промену постојећих институционалних односа нити формирање нових структура, а појединa унапређења могу бити спроведена у краћем временском периоду и у складу са расположивим буџетским могућностима.

Њено главно ограничење је то што не решава основни проблем фрагментираности система. Чак и ако се појединачне услуге прошире или информације постану доступније, образовање, запошљавање, социјална заштита и друге области наставиле би да функционишу углавном кроз одвојене институционалне механизме. Истраживање показује да управо недовољно повезивање сектора представља један од хоризонталних проблема локалног система.

Због тога би ова опција вероватно произвела видљива побољшања у појединим областима, али би њен потенцијал за решавање системских проблема био ограничен.

Опција 2. Снажније секторско унапређење кључних области

Друга опција подразумева интензивније улагање у неколико области које су се у истраживању показале као посебно проблематичне: социјалне услуге за одрасле, запошљавање, образовање и приступачност.

За разлику од прве опције, која подразумева мања побољшања постојећих мера, овај приступ би укључивао **развој нових услуга и програма**, као што су подршка за самостални живот, становање уз подршку, додатни модели подршке породицама, програми транзиције из образовања у запошљавање и локални програми припреме за рад.

Оправдање за овакав приступ посебно произлази из налаза који указују на прекид континуитета подршке након пунолетства и недовољно развијене услуге за одрасле особе са инвалидитетом. Истовремено, истраживање показује потребу за јачањем подршке у запошљавању, приступачним информација и институционалних капацитета.

Предност ове опције је могућност остваривања **директнијих и видљивијих промена у областима које највише утичу на свакодневни живот особа са инвалидитетом**. Развој нових услуга и програма могао би непосредно повећати могућности за самостални живот, запошљавање и учешће у заједници.

Међутим, овакав приступ захтева значајнија финансијска и кадровска улагања. Истраживање већ показује да ограничени ресурси, број лиценцираних пружалаца и одрживост финансирања представљају изазов постојећег система.

Додатно ограничење јесте то што секторско ширење програма само по себи не гарантује њихову међусобну повезаност. Могуће је развити квалитетнију социјалну услугу или програм запошљавања, а да између образовања, социјалне заштите и тржишта рада и даље постоји прекид.

Опција 3. Интегрисани локални модел инклузије заснован на координацији и животном циклусу

Трећа опција подразумева да се постојеће и нове мере не развијају само секторски, већ да се повежу у **интегрисан локални систем подршке особама са инвалидитетом**.

Основу овог модела чинили би формализован међусекторски механизам координације, редовно учешће особа са инвалидитетом и њихових организација, боља размена података и информација, повезивање услуга током животног циклуса и системско праћење резултата.

Такав приступ не би нужно захтевао стварање нове велике институције. Координациону функцију могло би да обавља локално саветодавно или оперативно тело са јасно дефинисаним чланством, мандатом, планом рада и обавезом периодичног извештавања. Потреба за формализованијом сарадњом и јаснијим улогама већ је препозната међу локалним актерима.

Посебан елемент овог приступа био би развој система подршке према **животном путу особе**, а не искључиво према границама појединачних институција. То би значило боље повезивање образовања, каријерног вођења, запошљавања, социјалних услуга и подршке за самостални живот.

Овакав модел могао би да укључи и јединственији систем информисања, како особа са инвалидитетом или породица не би морала самостално да повезује информације из различитих институција.

Додатно, интегрисани модел би укључивао систематско праћење ефеката политика и услуга. Тиме би се фокус померио са питања да ли одређена мера формално постоји ка питању **да ли она доприноси већој самосталности, запослености, приступу правима и учешћу у заједници**. Потреба за снажнијим праћењем ефеката појављује се и у материјалу са јавних консултација.

Предност ове опције је то што директно одговара на већину идентификованих структурних узрока: фрагментираност система, недовољну координацију, прекиде у подршци током животног циклуса, фрагментиране информације и недовољно праћење резултата.

Њено ограничење је већа институционална захтевност. Потребно је усагласити различите актере, јасно одредити одговорности и обезбедити да координациони механизам не остане само формално тело без реалног утицаја на планирање и спровођење политика.

Упоредна процена опција

Посматрано према критеријумима изводљивости, одрживости, ефекта на квалитет живота особа са инвалидитетом и способности да одговоре на идентификоване узроке проблема, све три опције имају одређене предности.

- **Опција 1** је најлакша за спровођење и захтева најмање институционалних промена, али има ограничен потенцијал за решавање фрагментираности система.
- **Опција 2** може произвести значајна побољшања у конкретним областима, посебно у социјалним услугама, образовању, запошљавању и

приступачности, али захтева већа средства и не решава аутоматски проблем координације.

- **Опција 3** захтева највећи степен институционалног повезивања, али најдиректније одговара на структурне узроке проблема идентификоване истраживањем.

Преферирани правац

На основу спроведене анализе, најпримеренији приступ за Нови Пазар није потпуно опредељење за само једну од наведених опција, већ **комбиновање друге и треће опције**: развој и унапређење конкретних услуга и програма треба да буде праћен успостављањем стабилнијег локалног механизма координације.

Другим речима, само формирање координационог тела без додатних услуга и ресурса не би било довољно. Исто тако, развој нових услуга без међусобног повезивања институција могао би да настави постојећу фрагментацију.

Зато би преферирани модел требало да почива на два паралелна правца: **јачању конкретне подршке особама са инвалидитетом** у областима социјалних услуга, образовања, запошљавања, приступачности и информисања, уз истовремено **јачање управљачког система** кроз координацију, партиципацију, податке и праћење резултата.

****

Ограничења истраживања

При тумачењу налаза овог истраживања потребно је имати у виду неколико методолошких ограничења. Истраживање је засновано на квалитативном приступу и намерном избору учесника, са циљем да се обухвате различите институционалне и искуствене перспективе релевантне за положај особа са инвалидитетом у Новом Пазару. Због тога налази не представљају статистички репрезентативну слику ставова свих особа са инвалидитетом, њихових породица, институција или послодаваца у локалној заједници, већ омогућавају дубље разумевање проблема, искустава и образаца који су се појавили међу укљученим учесницима.

Структура фокус група такође утиче на домет закључака. У једној групи доминантно су учествовали родитељи и старатељи, док су друге две омогућиле непосредније учешће младих и одраслих особа са инвалидитетом. Поред тога, већина учесника фокус група била је незапослена, због чега налази у области запошљавања у већој мери одражавају искуства особа које се суочавају са тешкоћама при уласку или повратку на тржиште рада. Нису подједнако заступљене све врсте инвалидитета, старосне групе и животне ситуације, па поједине специфичне потребе могу бити мање видљиве у прикупљеном материјалу.

Интервјуи су спроведени са представницима одабраних институција, организација цивилног друштва и других релевантних локалних актера, али истраживање није обухватило све установе, пружаоце услуга и послодавце који могу бити значајни за локалну инклузивну политику. Ставови изнети у интервјуима представљају перспективе конкретних саговорника и не треба их аутоматски поистовећивати са званичним ставовима институција које представљају.

Додатно ограничење односи се на природу података. Део налаза заснива се на искуствима, проценама и перцепцијама учесника, које су изузетно важне за разумевање практичног функционисања система, али не представљају увек независно верификоване административне податке. Због тога су у анализи, где год је било могуће, поређене перспективе из интервјуа, фокус група и јавних консултација.

Јавне консултације коришћене су као додатни партиципативни извор за продубљивање налаза и развој препорука, али их не треба посматрати као потпуно независан извор доказа. Могуће је да су поједини учесници били укључени и у друге делове истраживачког процеса, па се број учесника појединачних активности не може сабирати као број јединствених особа обухваћених истраживањем.

Најзад, истраживање пружа пресек стања у одређеном временском периоду. Локалне политике, услуге, буџетске могућности и институционални капацитети могу се мењати, па налазе и препоруке треба периодично преиспитивати у односу на нове податке и промене у локалном контексту.

Упркос наведеним ограничењима, комбиновање интервјуа, фокус група и јавних консултација омогућило је сагледавање истих питања из више перспектива и идентификовање тема које се понављају кроз различите изворе. Због тога налази представљају релевантну основу за дефинисање приоритетних праваца унапређења локалних инклузивних политика, уз потребу да се њихово спровођење прати и додатно заснива на ажурним административним подацима и континуираном учешћу особа са инвалидитетом.

Пројекат **„Оснажени – Инклузија особа са инвалидитетом, регионална сарадња и развој на Западном Балкану“** представља **регионалну иницијативу** усмерену на унапређење социјалне, економске и политичке укључености особа са инвалидитетом. Кроз развој инклузивних политика, локална партнерства и директну подршку, пројекат доприноси уклањању препрека за равноправно учешће особа са инвалидитетом у друштву.

Иницијатива је усклађена са **Конвенцијом Уједињених нација о правима особа са инвалидитетом** и подржава процес европских интеграција земаља Западног Балкана. Његов регионални приступ, заснован на размени знања, сарадњи институција, цивилног и приватног сектора и заједничком јавном заговарању, доприноси развоју одрживих решења и институционалних реформи.

Пројекат предводи немачка организација **Arbeiter-Samariter-Bund Deutschland e.V. (ASB),** уз финансијску подршку **Савезног министарства за економску сарадњу и развој Немачке (BMZ)**. Реализује се од 1. септембра 2024. до 30. априла 2028. године, у трајању од 44 месеца.

Партнери:

- ЛИР Цивилно друштво (ЛИР ЦД)
- Фондација ПРЕДА Плус
- Алфа центар
- Институт за развој заједнице (ЦДИ)
- Иницијатива за развој и сарадњу (ИДЦ)
- Албанска фондација за права особа са инвалидитетом (АДРФ)

Пратите нас на Фејсбуку: Empowered WB
Пратите нас на Инстаграму: @empowered_wb
За више информација посетите: www.empowered-wb.org

Ова публикација је настала у оквиру пројекта „Оснажени – Инклузија особа са инвалидитетом, регионална сарадња и развој на Западном Балкану“, уз финансијску подршку Савезног министарства за економску сарадњу и развој Савезне Републике Немачке (БМЗ). Садржај публикације је искључива одговорност аутора и не одражава нужно ставове овог министарства.